

Рене Жирар

Насилля і священне

Боги, мерці, священне, жертвоне

Спочатку ми розглядали динаміку насильства через посередництво істот, які його втілюють, – мітичних героїв, священних королів, богів, божественних предків. Ці розмаїті втілення сприяють розумінню; вони допомагають виявити роль жертви відпущення і фундаментальну роль одностайного насилля. Втілення ці завжди ілюзорні – в тому сенсі, що динаміка насильства належить усім людям, а отже – нікому особисто. Всі учасники грають одну і ту ж роль, окрім, розуміється, жертви відпущення, та її роль може зіграти хто завгодно. Не варто шукати таємниці рятівного процесу у відмінностях, які могли б відрізнити жертву відпущення від інших членів общини. Сваюля в цьому випадку принципова. Помилка розглянутих досі релігійних інтерпретацій полягає саме в тому, що вони приписують благодійну метаморфозу надлюдської природи жертви або будь-якого іншого учасника, оскільки здається, що вона чи він втілюють динаміку самовладного насильства.

Поряд з цими “особистісними” прочитаннями динаміки насильства є і безособистісне. Воно відповідає всьому, що покривається терміном “священний”, або ще краще – латинським прикметником *sacer*, що його ми перекладаємо то “священний”, то “проклятий”, оскільки в його закінчення входить як блага, так і згубне. Аналогічні терміни зустрічаємо у більшості мов – наприклад, знаменита “мана” меланезійців, “васан” сіу, “оренда” ірокезів тощо.

В одному, принаймні, відношенні мова, побудована на понятті *sacer*, найменш оманлива, найменш мітична: вона не постулює жодного господаря гри, жодного привілейованого втручання – навіть з боку надлюдської істоти. Той факт, що ідея *sacer* мислима поза всяким антропоморфним образом, чудово демонструє, що всі спроби визначити релігію через антропоморфізм чи анімізм ведуть хибним шляхом. Якби суть релігії полягала в тому, щоб “олюднити” нелюдське чи наділяти “душею” те, що її не має, то безособове уявлення про священне не могло б виникнути.

Якщо ми захочемо резюмувати всі порушені в цій роботі теми, то змушені будемо дати їй заголовок “Насильство і священне”. Це безособове уявлення фундаментальне. Наприклад, в Африці – як і всюди – є лише одне слово на означення динаміки культурного порядку і хаосу, втраченої і набутої відмінності, – на зразок тієї динаміки, розгортання якої ми спостерігали в регулярній драмі інцестуального і приносимого в жертву монарха. Це слово, з одного боку, означає всі королівські гріхи, всі заборонені і водночас дозволені королеві сексуальні практики, всі форми насильства і жорстокості, все брудне, всяке гниття, всі форми потворного, так само, як і чвари між близькими людьми, зло,

Ч
И
С
Л
О

25

2002

заздрощі, злопам'ятність... а з іншого боку – творчу і впорядковану силу, стабільність і безтурботність. У динаміці монархії зустрічаються всі полярні сенси; монархія – втілення священної динаміки, але ця ж динаміка може розгортатися і за межами монархії. Щоб зрозуміти монархію, треба пов'язати її зі священним, але священне існує і поза монархією.

Так само й жертвоприношення можна описати без посилань на якесь божество, винятково на підставі священного – тобто згубного насильства, сфокусованого жертвою і перетвореного через її вбивство в насильство блага або, що те ж саме, викинене назовні. Будучи поганим усередині общини, священне знову стає хорошим, виходячи за її межі. Мова чистого священного зберігає суть мітології і релігії; вона відриває насильство від людини і робить насильство окремою, розлюдненою сутністю. Вона перетворює його в свого роду “флюїд”, який неможливо ізолювати, але яким можуть просякнути речі за допомогою простого з ним контакту. Саме з цією мовою, зрозуміло, треба пов'язати ідею заразності – емпірично у багатьох випадках точну, але теж мітичну, оскільки вона відбирає у насильства взаємність, занадто буквально “опредметнюючи” живе насильство людських взаємостосунків і перетворюючи його в квазісубстанцію. Менш мітична у багатьох відношеннях, ніж мова богів, мова чистого священного мітичніша в інших відносинах, оскільки усуває останні сліди реальних жертв: вона приховує від нас, що священна динаміка неможлива без жертв відпущення.

Ми сказали: насильство *і* священне. Ми могли би сказати так само: насильство *або* священне. Динаміка насильства і динаміка священного – одне і те ж. Етнографічна думка, безумовно, визнає: всередині священного є все, що покривається терміном насильство. Але вона відразу ж додає, що у священному є й дещо інше, і навіть протилежне насильству. Є лише безпорядок, але й порядок, не тільки війна, але й мир, не тільки руйнування, але й творення. У священному є стільки різних, протилежних і взаємосуперечливих речей, що спеціалісти відмовляються розбиратися у цій плутанині; вони відмовляються дати священному навіть відносно просте визначення. Відкриття установчого насильства призводить до надто простого визначення, і визначення це не ілюзорне; воно показує єдність, не затушовуючи складності; воно дозволяє організувати всі елементи священного в зрозумілу цілісність.

Виявити установче насилля – означає зрозуміти, що священне об'єднує в собі всі протилежності не тому, що воно відрізняється від насильства, а тому, що насилля видається відмінним від себе самого: воно то відтворює навколо себе однотайність, аби врятувати людей і створити культуру, то, навпаки, вперто руйнує те, що створило. Люди не поклоняються насильству як такому: вони не практикують “Култ насильства” в розумінні сучасної культури, вони поклоняються насильству, оскільки воно їм дарує єдиний світ, що ним вони будь-коли насолоджувалися. Крізь страшне для людей насильство їх поклоніння звернене до не-насильства. Не-насильство постає як безоплатний дар насильства, і це уявлення не безпідставне, оскільки люди завжди здатні змиритися лише за чийсь рахунок. Найкраще, що люди

можуть зробити заради не-наси́льства, – це одностайність з відрахуванням одиниці, тобто жертви відпущення.

Якщо первісна релігійна думка помиляється, сакралізуючи насильство, вона не помиляється, відмовляючись приписати волі людей принцип соціальної єдності. Західний і сучасний світ досі уникає найпримусовіших форм сутності насильства, тобто насильства, здатного повністю знищити суспільство. Цей привілей не має нічого спільного з одним із тих “самовизначень”, що на них такі ласі філософи-ідеалісти, позаяк сучасна думка не розуміє ні його причин, ані його природи: вона навіть не усвідомлює його існування; саме тому джерелом суспільства вона завжди називає “суспільний договір” – явний чи неявний, заснований на “розумі”, “здоровому глузді”, “взаємній прихильності”, “вірно зрозумілих інтересах” тощо. Тим-то сучасна думка неспроможна зрозуміти сутність релігії та присвоїти їй реальну функцію. Ця неспроможність носить мітологічний характер; вона продовжує неспроможність релігійну, тобто приховування людського насильства, нерозуміння загрози, під котру насильство ставить будь-яке людське суспільство.

Релігія, навіть найгрубша, вловлює істину, недосяжну для всіх течій нерелігійної думки, навіть “найпесемістичніших”. Вона знає, що формування людських суспільств не відбувається ані саме собою, ані за повелінням людей. Тим-то співвідношення сучасної думки та первісної релігії дуже відмінне від того, що ми звикли уявляти. З одного боку, є фундаментальне нерозуміння, яке стосується насильства і яке ми з релігійною думкою поділяємо. З іншого боку, в релігії є елементи розуміння стосовно того ж насильства, зовсім реальні і нам зовсім недоступні.

Релігія дійсно говорить людям, що їм робити і чого не робити, щоб уникнути повернення руйнівного насильства. Коли люди нехтують ритуалами і переступають заборони, вони буквально провокують трансцендентне насильство знову опуститися в їх середовище, знову стати демонічним спокусником, величезною і нікчемною ставкою, за яку вони один одного знищуватимуть, фізично й духовно, аж до повного самознищення, якщо тільки механізм жертви відпущення ще раз не з’явиться їх рятувати, якщо тільки, інакше кажучи, самовладне насильство, вважаючи “винних” достатньо “покараними”, не зволить повернутися до трансцендентності, відійти саме на ту дистанцію, яка потрібна, щоб наглядати за людьми ззовні і викликати в них боязку пошану, яка приносить їм спасіння.

Нам, легковажним, привілейованим, багатим пестунам, через наше невігластво може видатися, що День Гніву – ілюзія, але це страшна реальність; його справедливість дійсно невтомима, його неупередженість дійсно божественна, оскільки Гнів падає на всіх антагоністів без розбору: він є не що інше, як взаємність, як автоматичне повернення насильства до тих, хто мав нещастя до нього вдатися, уявляючи, що зможе ним керувати. Здається, ніби завдяки великим розмірам і кращій організації західні і сучасні суспільства невідвладні закону автоматичного повернення насильства. Тому вони вважають, що такого закону нема, і ніколи не було. Вони вважають химерою і фантазією ті системи мислення, для яких цей закон – страшна реальність. Системи ці,

звичайно, мітологічні, оскільки приписують дію закону силі, яка стоїть поза людиною. Але сам закон абсолютно реальний, автоматичне повернення насильства до його вихідної точки в людських взаємовідносинах – зовсім не фантазія. Якщо ми про нього ще нічого не знаємо, то справа, швидше всього, не в тому, що ми остаточно звільнилися від цього закону, що ми його “подолали”, а в тому, що його дію в сучасному світі надовго відкладено з невідомих нам причин. Саме це сучасна історія, можливо, і починає розкривати.

Всі розглянуті в цій праці феномени зводяться до тотожності насильства і священного – від двоїстої сили, згубної і багатой, крові взагалі і менструальної зокрема, до структури грецької трагедії чи “Тотему і табу”. Це ототожнення здається фантастичним, неймовірним, хочеться проти нього протестувати, але чим уважніше дивишся довкола, тим яснішим стає, що його пояснювальна сила надзвичайна. Стає зрозумілим як навколо нього сплітається ціла сітка відповідностей, перетворюючи його в достовірність.

До всіх вже наведених прикладів можна додати ще один, тут особливо доречний. Чому виробництво металу, зокрема в Африці, оточене дуже суворими заборонами, чому ковалі просякнуті священним? Тут перед нами в рамках широкої загадки священного постає окрема загадка, вирішення котрої відразу ж пропонує наша спільна гіпотеза.

Метал – безцінне благо, він полегшує масу занять; він допомагає общині захищатися від зовнішніх ворогів. Але його переваги мають страхітливий виворіт. Всяка зброя двосічна. Вона збільшує небезпеку, котра накликає на суспільство внутрішні чвари. Все вигране в хороші часи можна з лихвою втратити у погані. Ефекти тієї двоякості тенденції, яка штовхає людей то до згуртованості і гармонії, то до розрізненості і конфліктів, посилюються із здобуттям металу.

І на благо, і на шкоду коваль – господар самовладного насильства. Саме тому він сакральний, в обох смислах слова. Він користується певними привілеями, але водночас його вважають дещо зловісною істотою. Контактів із ним уникають. Кузня розташовується за межами общини.

Із тону, якщо не прямого сенсу, деяких сучасних коментарів випливає, нібито обережна повага до коваля свідчить про наявне у тубільців неясне розуміння, що вони посягнули на досягнення, які належать “вищим цивілізаціям” і перш за все, зрозуміло, найвищий із усіх, тобто нашій. Техніка металообробки стоїть під заборонаю нібито не тому, що в ній, якщо врахувати звичайну поведінку людини, прихована загроза, а тому, що вона призначена для подвигів білої людини. Коротше кажучи, культ кузні завжди звернений – принаймні, побічно – саме на нас, як на свій граничний і єдино реальний об’єкт. Ми впізнаємо в цих роздумах колосальну чванливість технічної культури, притаманну їй “гіbris”, до такої міри роздута і підсилена довгою і таємничою безкарністю, що вона вже себе не усвідомлює, вже не має в своєму розпорядженні для “гіbris” навіть терміну.

Народи, які оволоділи виготовленням металу, не мають причин ані його боятися у власне технічному плані, ні тим більше – віддавати нам за нього неявну пошану, якщо вони ним оволоділи самі. Причини, що просочили кузню сакральністю, йдуть не від нас; у нас немає на них монополії – навіть зловісної і прометеївської. Загроза, яка нависла над нами через атомні бомби і промислові забруднення – всього лише вияв (ефектний, звичайно, але стоїть в загальному ряді) закону, що його первісні люди осягають хай лише наполовину, але який вважають реальним, тоді як ми вважаємо його фантазією. Хто б не грався насильством, в кінцевому результаті сам стане його іграшкою.

Община, що виносить кузню на околицю, не так вже й сильно відрізняється від нас. Вона допускає діяльність коваля чи чаклуна, оскільки сподівається мати з неї користь. Але як тільки спрацює “зворотний зв’язок” насильства, община покладає вину на тих, хто ввів її у спокусу. З будь-якого приводу вона звинувачує розпорядників священного насильства; вона підозрює їх у зраді общини, до котрої вони належать лише наполовину, у використанні проти неї підозрілої, як вона знає, сили. Варто лише якомусь лихові – можливо, зовсім не пов’язаному з металом чи його обробкою, – звалитися на село, як коваль опиняється в небезпеці: саме його захочуть назвати винним.

Як тільки священне, тобто насильство, проникає всередину общини, неминуче починає розгортатися схема жертви відпущення.

Ставлення до коваля, навіть у спокійні періоди, ріднить його не тільки з чаклуном, але й зі священним королем, що, втім, одне і те ж. В деяких суспільствах коваль, залишаючись свого роду парією, відіграє роль верховного арбітра. У випадку безкінечного конфлікту його кличуть, щоб він *розрізнув братів-ворогів*, – свідчення того, що він втілення насильства в його цілісності, то згубного, то, навпаки, упорядковуючого і миротворячого. Якщо ковалю або чаклуну доводиться гинути від рук общини, істерія котрої після цього акту насильства затихає, то таємничий зв’язок між жертвою і священним здається підтвердженим. Як і всі засновані на жертвоприношенні системи думки, система, що приносить у жертву коваля, практично закрита, і ніщо не в змозі її спростувати.

Насильницька смерть коваля, знахаря, чаклуна і взагалі будь-кого, хто нібито особливо тісно пов’язаний зі священним, може розташовуватися на половині шляху між спонтанним колективним насильством і ритуальним жертвоприношенням. Між першим і другим ніде немає розриву. Зрозуміти цю двоїстість – означає глибше зрозуміти установче насильство, ритуальне жертвоприношення і зв’язок між двома цими феноменами.

Сучасне нерозуміння релігії продовжує саму релігію і виконує в нашому світі ту функцію, котру виконувала релігія в світах, що безпосередніше зазнавали сутнісного насильства: ми продовжуємо не розуміти впливу, виявленого на людське

суспільство. Тому ми й не згодні визнати тотожність насильства і священного. На цій тотожності слід настоювати.

Переклав Григорій Чопик

